

толерантність оцінюваного індивіда глибоко не торкається нерідко саме тому, що він «так вихований».

4. Будь оцінка базується на порівнянні оцінюваного об'єкта з якимсь чином (еталоном). Чим більше еталонних образів відображене в психіці індивіда, тим вище його здатність до оцінки нових для нього об'єктів, здатність приймати різноманітність навколишнього світу.

Крім позначених у дослідженні завдань перед нами контекстуально стояла і, можливо навіть, найголовніше завдання - показати толерантність як найважливішу людську цінність. Ми живемо у вік глобалізації економіки, все більшої мобільності, швидкого розвитку комунікації, інтеграції та взаємозалежності, у вік великомасштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації та перетворення соціальних структур. Кожен регіон багатовеликий, і тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози не можна відгородитися національними кордонами, бо вона носить глобальний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авілов Г. М. Толерантність та полікультурне суспільство / Г. М. Авілов. – М. : Аспект Пресс, 2003.

2. Аджиева Е. М. Етнопедагогічні та етнопсихологічні умови виховання толерантності / Е. М. Аджиева // Толерантна свідомість та формування толерантних відносин : сб. наук-метод. – М., 2003.

3. Безюлева Г. В. Толерантність: погляд, пошук, рішення / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – М. : Вербум-М, 2003.

4. Смирнова Е. О. Межособистісні відносини, як сфера зародження та прояву толерантності / Е. О. Смирнова // Вікові особливості формування толерантності. – М. : Центр соціології освіти РАО, 2003.

5. Тишков В. А. Толерантність та згода в трансформуючихся суспільствах (доклад на Міжнародну наукову конференцію ЮНЕСКО «Толерантність та згода») / В. А. Тишков. – М. : Русский мир, 1997.

6. Шалін В. Освіта та формування культури толерантності / В. Шалін. – М. : Наука, 2003.

УДК 159.9

Дишкант О.В., к. психол. наук, доцент кафедри менеджменту організацій, Херсонський інститут МАУП

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ З ЕФЕКТИВНІСТЮ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКІВ

У статті проведений теоретичний аналіз проблеми схильності до ризику та психологічний аналіз успішності діяльності фахівців рятувальних підрозділів з ме-

тою виявлення ролі та ваги схильності до ризику особистості в успішній діяльності фахівця. Схильність до ризику розглянута як одна зі здібностей фахівців екстремального профілю до діяльності за призначенням. Наведені результати вивчення та подальший аналіз взаємозв'язку схильності до ризику з ефективністю професійної діяльності рятувальників та результати кореляційного аналізу, за допомогою якого були виявлені основні взаємозв'язки між показником успішності професійної діяльності та індивідуально-психологічними характеристиками, що зумовлюють схильність до ризику.

Ключові слова: схильність до ризику, професійна успішність, надійність, рятувальник, ефективність, професійна діяльність, особливі умови.

В статті проведено теоретичний аналіз проблеми схильності к риску и психологический анализ успешности деятельности специалистов спасательных подразделений с целью выявления роли склонности личности к риску в успешной деятельности специалиста. Склонность к риску рассмотрена как одна из способностей специалистов экстремального профиля к деятельности по назначению. Приведенные результаты изучения и последующий анализ взаимосвязи склонности к риску с эффективностью профессиональной деятельности спасателей и результаты корреляционного анализа, с помощью которого были выявлены основные взаимосвязи между показателем успешности профессиональной деятельности и индивидуально-психологическими характеристиками, обуславливающие склонность к риску.

Ключевые слова: склонность к риску, профессиональная успешность, надежность, спасатель, эффективность, профессиональная деятельность, особые условия.

Постановка проблеми. Зазвичай у психологічній науці для характеристики високих показників професійної діяльності використовують найчастіше три терміни: «надійність», «ефективність» та «якість» діяльності.

Всі підходи до визначення питання успішності у професійній діяльності в цілому розділені на два напрями. Перший з цих напрямів стосується успішності самої професійної діяльності та якості виконання певних дій. Інший підхід ґрунтується на проблемі особистісної успішності, тобто успіху розвитку особистості в рамках її професійної діяльності.

Актуальність теми полягає в тому, що вказані напрями дуже тісно пов'язані між собою та можуть впливати один на одного. Вивчення цих факторів окремо має сенс тому, що, на наш погляд, такий підхід дозволяє відокремити всі важливі умови успішності. Наступним етапом такого вивчення є проведення синтезу цих двох перемінних, результатом якого може бути чітка схема, що відіб'є всі особливості або фактори, які зумовлюють ефективність чи успіх професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В багатьох вітчизняних і закордонних роботах розглядається взаємозв'язок здатності до ефективних дій в умовах ризику з особистісними якостями співробітників тих професій, що пов'язані з роботою в екстремальних умовах. Так, М.А. Котик виділив наступні якості, що впливають на здатність людини ефективно діяти в умовах ризику: емоційна стійкість, здатність до пла-

нування, прогнозування, висока здатність до швидкої зміни установок, відсутність консерватизму, налаштованість на вдалий результат, особливості темпераменту, а також локус контролю [10].

Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що здатність до ефективних дій в умовах ризику носить інтегральний характер, зумовлений професійним досвідом суб'єкта та рядом інших факторів. Проведені дослідження з вивчення здатності до ефективних дій в умовах ризику не дали однозначних результатів та потребують додаткових досліджень, але визначено фактори, які безсумнівно мають зв'язок з якістю роботи в екстремальних умовах, а саме: темперамент, локус контролю, емоційна стійкість, рівень тривожності, своєчасність і стійкість психічної регуляції діяльності.

Кожна професійна діяльність характеризується специфічним сполученням властивих їй критеріїв професійної успішності. Разом з тим сумлінність, цілеспрямованість, обов'язковість і наполегливість є надійними прогностичними ознаками професіоналізму в будь-якому виді діяльності [3].

Професійна діяльність рятувальників відноситься до числа найбільш складних видів праці, а її успішність визначається багатьма критеріями, у тому числі й рівнем розвитку професійно важливих якостей [2]. Будь-які індивідуально-психологічні особливості суб'єкта, пов'язані з ефективністю виконання професійної діяльності, можуть розглядатися як здібності до даної діяльності. Саме в такому аспекті розглядається нами схильність до ризику фахівців-рятувальників.

Ряд вітчизняних і закордонних досліджень був спрямований на вивчення зв'язку схильності до ризику з особистісними особливостями. С.Б.Дж. Айзенк зі співавторами, Х. Гейм, Т.В. Корнилова й А.А. Долинкова [6] у своїх роботах виявили зв'язок схильності до ризику з екстраверсією. У роботі Г.Ф. Монстерат, присвяченій вивченню особистісного профілю спортсменів, що займаються небезпечними для життя видами спорту, встановлено, що їхній особистісний профіль характеризується вираженою екстраверсією, емоційною стабільністю, конформністю стосовно соціальних норм і прагненням до одержання сильних відчуттів і нових вражень соціально прийнятними способами[4].

Дослідження Т.А. Полянової дозволили дійти висновку про існування зв'язку між схильністю до ризику й тривожністю. У роботі С.А. Манічева [11] відзначається наявність зв'язку між досліджуваним фактором та імпульсивністю й екстернальністю. В.В. Кочетковим і І.Г. Скотниковою в ході проведеного ними дослідження [8] було отримано значущу негативну кореляцію між схильністю до ризику й раціональністю, а в роботі Т.Б. Котлярової і С.А. Манічева [11] відзначено зв'язок між розглянутим показником і боягузливістю та розторможеністю. Т.В.

Корниловою [5] виявлено залежність між схильністю до ризику й такими параметрами, як орієнтація на свої можливості та прагнення до пошуку нових відчуттів.

Поряд зі схильністю до ризику вчені відокремлюють близьке до неї поняття «готовність до ризику».

Як відзначають А.А. Деркач і В.В. Зазикін [2], характер діяльності й форми поведінки суб'єкта праці в екстремальних ситуаціях пов'язані з рівнем психологічної готовності. На думку Г.Т. Берегового, М.Д. Завалового, Б.Ф. Ломова, В.А. Пономаренка, психічна готовність складається із психофізіологічної стійкості, зумовленої станом організму, та психічної стійкості, зумовленої професійною підготовкою й загальним функціональним рівнем основних психічних якостей особистості, до яких входять «специфічна підготовленість до дій у нестандартних умовах, здатність до оперативного мислення, термінової актуалізації знань при прийнятті рішення; наявність підвищеної мотивації й установки на щасливий кінець; почуття обов'язку» [9, с. 115]. На думку авторів, на психічну готовність багато в чому впливають обсяг і повнота інформації про подію, про ефективність власних дій, наявність достатніх засобів і часу, ступінь вираження стереотипу дій.

На думку ряду вчених (В.М. Пушкін, 1965; Л.С. Нерсисян, О.А. Конопкін, 1978 та ін.), найважливішою частиною психологічної готовності є рівень саморегуляції, який, як відзначають А.А. Деркач і В.Г. Зазикін, «може бути пов'язаний з індивідуальними особливостями, або спеціально сформований. Чим вищим є рівень саморегуляції, тим вищою є функціональна активність і, як наслідок, – ефективність і надійність діяльності» [2, с.73].

Проаналізувавши літературу з даного питання, ми не знайшли результатів досліджень, які б розкривали взаємозв'язок успішності фахівця екстремального профілю з його схильністю до ризику.

Тому ми поставили за мету проведення психологічного аналізу успішності діяльності фахівців рятувальних підрозділів насамперед, для виявлення ролі та ваги схильності до ризику особистості в забезпеченні її високого рівня.

Виклад основного матеріалу. В основі нашого дослідження лежать теоретичні положення, в яких підкреслюється, що готовність до ризику є особистісною характеристикою рятувальників. Ризикованість професії визначає розвиток професійно важливих, особистісних якостей та їх сполучення. За нашим припущенням, діяльність рятувальників сприяє розвитку взаємозалежності схильності до ризику та особистісних якостей. Крім того, ще раз підкреслимо, що **схильність до ризику** розуміється нами як особистісна характеристика фахівця, що є одночасно і професійно - важливою якістю для ефективного виконання ним завдань за призначенням. Відмітимо, що під ризикованою поведін-

кою фахівця аварійно-рятувальних підрозділів ми розуміємо **виправданий ризик**, який представляє собою поведінку, націлену на досягнення соціально значущої мети, причому фахівець керується в основному почуттям високої відповідальності за виконання професійного завдання.

Таким чином, ми розуміємо ризик як активність індивіда, що спрямована на одержання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки, здійснення вибору з надією на успіх у ситуації з можливим несприятливим результатом. Результат подібної активності є невизначеним і може бути несприятливим, тобто може супроводжуватись програвшем, збитком, травмою і т.п.

На наш погляд, ризик пов'язаний з емоційно-вольовою сферою та когнітивним компонентом, оскільки найголовнішим, при прийнятті фахівцем-рятувальником рішення діяти у складних умовах діяльності, є оцінка ситуації, оцінка власних сил і можливостей та власне акт прийняття рішення. Отже можна сказати, що готовність до виправданого ризику є одним з різновидів готовності фахівців до екстремальних дій.

В нашому дослідженні взяли участь 250 рятувальників віком від 20 до 45 років, які проходять службу в посадах пожежних, рятувальників, начальників караулів, піротехніків та начальників піротехнічних груп в кількості 160 осіб, та рятувальники, які виконували роботи з пошуку, підйому, розмінування, транспортування та знешкодження боеприпасів – в кількості 90 осіб.

Для дослідження індивідуально-психологічних властивостей фахівців-рятувальників було використано «16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла». Цей опитувальник було опубліковано Кеттеллом у 1949 р., і з того часу його широко використовують у психодіагностичній практиці. Цей тест є універсальним, практичним, дає багатогранну інформацію про індивідуальність. Запитання носять прожективний характер, відбивають звичайні життєві ситуації.

Нами було використано форму опитувальника «А». Він містить 187 запитань.

Дослідження *схильності до ризику за опитувальником О.Г. Шмелюва* проводилось тому, що аналіз схильності до ризику як риси характеру має важливе значення для психологічного прогнозування процесів прийняття рішень у невизначеній ситуації.

Отримані при дослідженні результати дозволяють констатувати, що серед всіх опитаних нами фахівців рятувальних підрозділів ДСНС України майже половина (42 %) відрізняються середнім рівнем схильності до ризику; 35,20 % досліджуваних властивий високий рівень схильності до ризику, а от низький рівень схильності до ризику є характерним лише для 22,80 % рятувальників.

Дані щодо виразності показників схильності фахівців ДСНС до ризику наведено в таблиці 1.

Таким чином, до 1-ї групи досліджуваних – з високим рівнем схильності до ризику – увійшли 88 рятувальників (35,20 % з усіх опитаних). Стаж роботи випробуваних на посаді склав від 1 до 19 років, вік опитаних від 24 до 49 років.

До 2-ї групи досліджуваних – середній рівень схильності до ризику – увійшли 105 рятувальників (42,00 % з усіх опитаних). Стаж роботи досліджуваних на посаді – від 1 до 20 років, вік – від 23 до 52 років.

3-ю групу досліджуваних – низький рівень схильності до ризику – склали 57 опитаних (22,80 % з усіх опитаних). Стаж роботи на посаді становить від 2 до 18 років, вік опитаних – від 24 до 48 років.

Таблиця 1

Розподіл фахівців рятувальних підрозділів ДСНС по групах досліджуваних залежно від рівня схильності до ризику

Рівні схильності до ризику	Кількість осіб (%)	Стаж діяльності (М)	Група
Високий (більше 30 балів)	35,20	18,35	1
Середній (11-29 балів)	42,00	19,62	2
Низький (менше 11 балів)	22,80	17,89	3

Таким чином, можна констатувати, що вибірка досліджуваних є репрезентативною, що дозволяє говорити про достовірність результатів дослідження.

З метою реалізації завдання нашої роботи, з загальної вибірки досліджуваних рятувальників членами експертної групи було виділено групу високоуспішних фахівців, за результатами тестування яких і було проведене вивчення та подальший аналіз взаємозв'язку схильності до ризику з ефективністю їх професійної діяльності.

В таблиці 2 наведено результати експертного оцінювання фахівців рятувальних підрозділів.

Пояснимо розподіл респондентів на групи в залежності від рівня схильності до ризику:

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за групами з різним рівнем професійної успішності (у %)

Рівень схильності до ризику	Групи досліджуваних		
	«А» група	«В» група	«С» група
Високий	59,00	35,10	10,10
Середній	30,50	49,65	28,25
Низький	10,50	15,25	61,65

1) «*A*» *група* мала високий рівень професійної успішності, мала повну службову відповідність;

2) «*B*» *група* мала середній рівень професійної успішності і в основному відповідає вимогам до діяльності рятувальника;

3) «*C*» *група* мала низький рівень професійної успішності та неповну службову відповідність.

Необхідно відзначити, що до виділених трьох груп, які розрізняються за рівнем професійної успішності, увійшли особи з різним ступенем схильності до ризику. З результатів, наведених у таблиці, ми бачимо, що найуспішнішими, на думку експертів, виявились фахівці, які відрізняються високим рівнем схильності до ризику. Ця особливість є першим доказом того, що схильність до ризику є професійно важливою якістю, а отже позитивно впливає на результат діяльності. Задля отримання достовірних підтверджень цього припущення нами було проведено кореляційний аналіз, за допомогою якого були виявлені основні взаємозв'язки між показником успішності професійної діяльності та індивідуально-психологічними характеристиками, що зумовлюють схильність до ризику фахівців.

Аналіз отриманих кореляцій дозволив відмітити силу та напрямок існуючих взаємозв'язків між компонентами. Встановлено, що ефективність професійної діяльності має позитивний середній за силою взаємозв'язок із показником рівня схильності до ризику ($r=0,610$, при $p \leq 0,05$). Крім цього, ефективність рятувальної діяльності, за даними корелограмми, зумовлена:

- адекватністю самооцінки рятувальника ($r=0,505$, при $p \leq 0,05$) – позитивний помірний зв'язок;

- інтелектуальним рівнем рятувальника – особистісний фактор «*B*» ($r=0,702$, при $p \leq 0,05$) – прямий тісний взаємозв'язок;

- локусом контролю особистості ($r=0,319$, при $p \leq 0,05$) – помірний за силою, прямий взаємозв'язок;

- рівнем розумових здібностей ($r=0,391$, при $p \leq 0,05$) – прямий помірний зв'язок;

- особистісним фактором «*C*» – емоційна стабільність ($r=0,624$, при $p \leq 0,05$) – середній за силою, прямий взаємозв'язок;

- соціальною сміливістю рятувальника ($r=0,428$, при $p \leq 0,05$) – помірний позитивний взаємозв'язок;

- мотивацією досягнення успіху ($r=0,301$, при $p \leq 0,05$) – помірний прямий зв'язок.

Крім цього, між складовими цієї структури було зафіксовано вторинні взаємозв'язки, які для нас також є інформативними. Так, було відмічено помірний за силою, прямий кореляційний зв'язок між показниками соціальної сміливості рятувальників та їх рівнем особистісної зрілості ($r=0,326$, при $p \leq 0,05$). У свою чергу обидва ці компоненти зумов-

люють схильність до ризику рятувальника ($r=0,248$, при $p \leq 0,05$ та $r=0,510$, при $p \leq 0,05$ відповідно). Особистісна зрілість фахівця прямо пов'язана з його самооцінкою ($r=0,418$, при $p \leq 0,05$). А адекватність самооцінки також сприяє підвищенню рівня схильності до ризику ($r=0,488$, при $p \leq 0,05$) – між цими показниками визначено помірний прямий взаємозв'язок.

Було також встановлено, що рівень схильності до ризику фахівця пов'язаний з такими особливостями як рівень імпульсивності ($r=0,314$, при $p \leq 0,05$) – помірний взаємозв'язок; мотивація досягнення успіху ($r=0,422$, при $p \leq 0,05$) – позитивний помірний за силою взаємозв'язок; локус контролю особистості ($r=0,485$, при $p \leq 0,05$) – середній позитивний взаємозв'язок; рівень розумових здібностей ($r=0,454$, при $p \leq 0,05$) – помірний прямий взаємозв'язок; та особистісними факторами «С» ($r=-0,348$, при $p \leq 0,05$) – зворотний помірний зв'язок; «В» ($r=0,431$, при $p \leq 0,05$) – помірний прямий взаємозв'язок та «Q1» ($r=0,489$, при $p \leq 0,05$) – середній прямий взаємозв'язок.

Висновки. Таким чином, отримана нами корелограма підтверджує отримані шляхом факторного аналізу результати щодо структури якостей, які зумовлюють рівень схильності до ризику особистості. Крім того, доведено позитивний кореляційний зв'язок між рівнем схильності до ризику рятувальника та рівнем ефективності його професійної діяльності.

Отже, основними якостями, що виявились важливими у процесі забезпечення високих показників професійної діяльності рятувальників, стали ті, що представляють когнітивний, поведінковий та регуляторно-вольовий компоненти особистості.

Експертна оцінка показала, що у групі фахівців, які відрізняються високим рівнем схильності до ризику, відмічено найбільшу кількість опитаних, які характеризуються високим рівнем ефективності професійної діяльності. Встановлено, що ефективність професійної діяльності має позитивний середній за силою взаємозв'язок із показником рівня схильності до ризику ($r=0,610$, при $p \leq 0,05$). Крім цього, ефективність рятувальної діяльності зумовлена: адекватністю самооцінки рятувальника; інтелектуальним рівнем рятувальника; локусом контролю особистості; рівнем розумових здібностей; особистісним фактором «С»; соціальною сміливістю рятувальника; мотивацією досягнення успіху.

Було також встановлено, що рівень схильності до ризику фахівця рятувального підрозділу пов'язаний з такими особливостями як рівень імпульсивності; мотивація досягнення успіху; локус контролю особистості; рівнем розумових здібностей та особистісними факторами «С», «В» та «Q1» ($r=0,489$, при $p \leq 0,05$) – середній прямий взаємозв'язок.

Зазначені компоненти слід сприймати як визначальні у процесі професійно-психологічного відбору кандидатів на службу та моніторингу успішності професійної діяльності фахівців рятувальних підрозділів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головина Г. М. Культура безопасности и психологические причины ошибочных действий персонала АС / Г. М. Головина, Т. Н. Савченко // Психология безопасности профессиональной деятельности. Тезисы докладов первой Межрегиональной научно-практической конференции 17-18 ноября 1999 г. – М. : Когинто-Центр, 1999. – С. 14–15.
2. Деркач А. А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы) / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
3. Зазыкин В. Г. Акмеологические проблемы профессионализма / В. Г. Зазыкин, А. П. Чернышев. – М. : Наука, 1993. – 168 с.
4. Козубовский В. М. Общая психология : методология, сознание, деятельность / В. М. Козубовский. – Мн. : Харвест, 2003. – 422 с.
5. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений : [учебное пособие] / Т. В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
6. Корнилова Т. В. Диагностика импульсивности и склонности к риску / Т. В. Корнилова, А. А. Долынкova // Вестник МГУ. – Серия 14, «Психология». – 1995. – №3. – С. 46–56.
7. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009.
8. Кочетков В. В. Психофизическое исследование стилевых особенностей принятия решения: диссертация на соискание ученой степени канд. психол. наук / В. В. Кочетков. – М., ИП АН СССР, 1986. – 217 с.
9. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2004. – 701 с.
10. Ложкин Г. В. Особые условия и деятельность: определение понятий / Г. В. Ложкин, С. В. Предко // Актуальні проблеми психології діяльності в особливих умовах. – К. : НАУ, 2008. – С. 63–64.
11. Маничев С. А. Риск в трудовой деятельности человека / С. А. Маничев // Эргономика / [под редакцией А. А. Крылова, Г. В. Суходольского]. – Л. : ЛГУ, 1988. – С. 140–148.

УДК 159.922.6

Дончак А.М., к. психол. н., начальник центру, Науково-дослідний центр Збройних Сил України «Державний океанаріум»

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВЦІВ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ДО ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Представлено аналіз напрямків з розвитку емоційно-вольової стійкості у військовослужбовців та рекомендації щодо їх впровадження у навчально-виховний